

WOJCIECH SZAFRAŃSKI (Poznań)

Nieznane materiały do dziejów tzw. Kodeksu Stanisława Augusta

1. Projekty Kodeksu Stanisława Augusta nie doczekały się dotychczas opracowania monograficznego¹. Większość źródeł dotyczących ostatniej próby kodyfikacyjnej w czasach Sejmu Czteroletniego wydał w 1938 r. Stani-

¹ Odnośnie do kodyfikacji czasów Sejmu Czteroletniego zob. W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897, s. 334-342; E. Krzymuski, *Józef Szymanowski. Przyczynek do reformy prawa i procesu karnego w Polsce, w końcu XVIII wieku*, Bibl. Warsz. 1891, t. IV, s. 238-245; W. Ostrożyński, *Ostatni projekt reformy prawa i procesu karnego w Polsce*, Rozpr. AU, Wyd. Hist-Fil., XXV, s. 157-224; A. Winiarz, Recenzja artykułu E. Krzymuskiego, KH 1893, s. 128-135; J. Kelles-Krauzówna, *Opieka nad małoletnimi sierotami w projektach do Kodeksu Stanisława Augusta*, Rocznik Zakł. im Ossolińskich, t. I, Lwów 1927; A. Ochanowicz, Z. Radwański, *Ostatnia próba kodyfikacji prawa cywilnego w Rzeczypospolitej szlacheckiej (Kodeks Stanisława Augusta)*, PiP 1952, z. 11, s. 657-686; Z. Zdrójkowski, *Nieznane litewskie projekty karne Józefa Weyssenhoffa z 1792 r. (Nowo odnalezione materiały do dziejów kodyfikacji Stanisława Augusta)*, CPH 1958, z. 1, s. 91-123; A. Lityński, *Prawo karne w projekcie Kodeksu Stanisława Augusta*, PPIA 1974, t. V, s. 177-189; tegoż *Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta*, CPH 1978, z. 2, s. 223-244, *Problem reformy prawa karnego na Sejmie Czteroletnim [w:] Ku reformie państwa i odrodzeniu moralnemu człowieka. Zbiór rozpraw i artykułów poświęconych dwusetnej rocznicy ustanowienia Konstytucji 3 Maja 1791 r.* pod red. P. Zbikowskiego, Rzeszów 1992, s. 179-188; J. Młynarczyk, *Udział Józefa Wybickiego w pracach nad Kodeksem Stanisława Augusta*, [w:] *Józef Wybicki. Księga zbiorowa* pod red. A. Bukowskiego, Gdańsk 1975, s. 244-252; J. Sobczak, *Urzędy oskarżycieli publicznych w rozpatrywanych przez deputację do ułożenia Kodeksu Stanisława Augusta projektach reform oraz w praktyce sądów ziemiańskich*, Probl. Praw. 1978, nr 8-9, s. 83-90; tegoż *Zastępcy procesowi stron w projektach reform organizacji sądownictwa ziemskiego po Konstytucji 3 Maja oraz w praktyce sądów ziemiańskich [w:] Szkice z dziejów adwokatury polskiej* pod red. R. Łyczyska, Warszawa 1978, Ser. 2, s. 44-55; tegoż *Kodeks Stanisława Augusta (Zarys problematyki)*, Spraw. PTPN, Wyd. Hist. i Nauk Społ. 1987 [druk:] 1989, s. 3-9; J. Jakubowski, *Prawo rzymskie w projektach kodyfikacyjnych polskiego Oświecenia*, Acta Universitatis Lodzensis Folia iuridica (dalej AUL Fi), Łódź 1984, s. 99-113; tegoż *Elementy rzymskiego prawa rzeczowego i obligatoryjnego w Zbiorze praw... Andrzeja Zamoyskiego i tzw. Kodeksie Stanisława Augusta*, AUL Fi, Łódź 1986, s. 173-195; H. Liszyk, *Sądowa procedura karna w projektach do kodeksu Stanisława Augusta*, Studia Iu-

sław Borowski². W 1958 r. na działalność litewskiej deputacji kodyfikacyjnej zwrócił uwagę Zbigniew Zdrójkowski publikując na łamach CPH papiery posła inflanckiego Józefa Weyssenhoffa z tzw. Archiwum Roskiego³. Dwa-dzieścia lat później Adam Lityński przedstawił (także w CPH) protokoły posiedzeń sejmowych z dnia 22 i 28 czerwca 1791 r. dotyczące powołania deputacji kodyfikacyjnej oraz projekt podziału kodeksu nieznanego autorstwa⁴. Część materiałów do dziejów Kodeksu Stanisława Augusta nadal jednak czeka na swoich „odkrywców”, o czym świadczy fakt odnalezienia przeze mnie w AGAD źródeł do kodyfikacji lat 1791-1792. Przeglądając Akta Archiwum Sejmu Czteroletniego natknąłem się na dwa projekty powołania deputacji do ułożenia prawa: pierwszy posła bractawskiego Seweryna Potockiego⁵, drugi posła wołyńskiego Józefa Klemensa Czartoryskiego⁶. Obok tych projektów zamieszczam dodatkowo także fragment protokołu sesji sejmowej z dnia 28 grudnia 1789 r. dotyczący wystąpienia Seweryna Potockiego⁷.

2. W nauce polskiej za pierwszy dyskutowany podczas obrad Sejmu Czteroletniego projekt wyznaczenia deputacji do ułożenia prawa⁸ uznawano projekt Sebastiana Dłuskiego, opublikowany w zbiorze Stanisława Borowskiego *Kodeks Stanisława Augusta*. Jednocześnie część autorów (J. Kelles-Krauzówna, A. Ochanowicz i Z. Radwański)⁹ błędnie utożsamiała Sebastiana Dłuskiego z Tomaszem Dłuskim, przeciwnikiem w 1780 r. *Zbioru praw* Andrzeja Zamoyskiego¹⁰. W świetle odnalezionych materiałów należy zweryfikować

ridica Silesiana 1986, t. 11, s. 60-76; J. Sikora, *Józef Szymanowski i jego działalność w latach 1789-1794* oraz A. Abramski, *Prawo własności w projektach do kodeksu Stanisława Augusta z lat 1791-1792. Wybrane problemy* [w:] *W dwusetną rocznicę wolnego Sejmu. Ludzie-państwo-prawo czasów Sejmu Czteroletniego* pod red. A. Lityńskiego, Katowice 1988, s. 41-48 i 109-118; M. Mikołajczyk, *Prace nad reformą procesu karnego w okresie Sejmu Czteroletniego* [w:] *Cztery lata nadziei. 200 rocznica Sejmu Wielkiego* pod red. H. Kocója, Katowice 1988, s. 81-93; tegoż *Na drodze do powstania procesu mieszanego. Zmiany w polskim procesie karnym w latach 1764-1794*, Katowice 1991; J. Ciągwa, A. Lityński, *Węgierski Codex delictis eorumque poenis z 1795 r. a Kodeks Stanisława Augusta. Zagadnienia wybrane*, CPH 1993, z. 1-2, s. 47-64; M. Pasztor, *Zagadnienia prawa karnego w Kodeksie Stanisława Augusta i Kodeksie Karzącym Królestwa Polskiego 1818 roku jako przyczynek do historii nauki prawa karnego*, Kwart. Hist. Nauki i Techn. 1995, nr 3, s. 105-113.

² S. Borowski, *Kodeks Stanisława Augusta*, Warszawa 1938.

³ Z. Zdrójkowski, *Nieznane...*, passim

⁴ A. Lityński, *Prawo karne...*, passim

⁵ Rkps: AGAD Archiwum Sejmu Czteroletniego (dalej ASCz), t. XV, k. 535.

⁶ Rkps: AGAD ASCz, t. XV, k. 534.

⁷ Rkps: AGAD ASCz, t. V, k. 506-506 v.

⁸ Projekt opublikowany przez S. Borowskiego jako tekst I nie był przedstawiony sejmowi, S. Borowski, *Kodeks...*, s. 1-2.

⁹ J. Kelles-Krauzówna, *Opieka ...*, s. 6 oraz A. Ochanowicz, Z. Radwański, *Ostatnia próba...*, s. 662.

¹⁰ Odnośnie wystąpień Tomasza Dłuskiego przeciwko Zbiorowi praw Andrzeja Zamoyskiego patrz E. Borkowska-Bagieńska, *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań 1986, s. 314-316.

ten pogląd, przyjmując za pierwszy krok realizacji myśli kodyfikacyjnej na forum sejmowym, projekt posła braclawskiego Seweryna Potockiego. Dnia 28 grudnia 1789 r. na sesji 213 wystąpił on z obszerną mową o niesprawiedliwości i opieszałości w działaniu sądownictwa w Rzeczypospolitej. Zwracając uwagę na konieczność poprawy tego stanu rzeczy złożył projekt wyznaczenia deputacji do ułożenia nowej korektury i ordynacji trybunałów. Członkowie nowej deputacji w swojej pracy mieli się oprzeć nie tylko na prawach dawnych ale korzystać także z nowych pomysłów, zarówno własnych jak i innych obywateli państwa. Z pewnością projekt ten dotyczyć miał tylko Korony, skoro deputowani do poprawy sprawiedliwości mieli być wyznaczeni tylko z prowincji koronnych (Małopolski i Wielkopolski). Trudno sobie wyobrazić, aby deputacja w składzie wyłącznie „koronnym” mogła decydować o przyszłym prawie obowiązującym w całej Rzeczypospolitej, czyli także na Litwie. Patriotyczna grupa litewsko-inflancka względnie malkontenci z pewnością tego faktu by nie przeoczyli.

Wspomniany przeze mnie projekt Sebastiana Dłuskiego opublikowany został przez Stanisława Borowskiego w dwóch lekcjach. W tekście II, wersja oznaczona nr 2 z pewnością była autorstwa samego Dłuskiego¹¹. Pierwsza (o czym można rozstrzygnąć bez wątpliwości z samego wstępu – zwrócili na to uwagę A. Ochanowicz i Z. Radwański)¹² to swoiste połączenie przez deputację konstytucyjną trzech projektów – Sebastiana Dłuskiego, Seweryna Potockiego oraz Józefa Czartoryskiego. Tekst III w zbiorze Stanisława Borowskiego (fragment protokołu sesji sejmowej z dnia 3 stycznia 1791 r.), w którym mowa o czytaniu projektu Dłuskiego, nie wyjaśnia o który projekt chodziło, czy o tekst pierwotny, czy o projekt ostateczny w *deputacji konstytucyjnej ułożony*¹³. W świetle odnalezionych materiałów z całą pewnością można stwierdzić, iż dnia 3 stycznia 1791 r. (na sesji 10) złożone zostały do łaski marszałkowskiej dwa samodzielne projekty, najpierw przez Sebastiana Dłuskiego (opublikowany przez Stanisława Borowskiego jako tekst II lekcja 2), a następnie przez Józefa Czartoryskiego (przedstawiony jako tekst III w tym artykule)¹⁴. Jednak ten ostatni projekt, wniesiony pod obrady dnia 3 stycznia, pomimo poparcia posła wołyńskiego Ignacego Kurzyckiego, czytany był dopiero na sesji 11 dnia 4 stycznia 1791 r.¹⁵. Znamienny jest czas podjęcia na forum sejmowym kwestii kodeksu. Gdy w izbie decydowały się losy czy obradować nad formą rządu, czy też rozpatrzyć materię sejmików (za

¹¹ S. Borowski, *Kodeks...*, s. 2-3.

¹² A. Ochanowicz, Z. Radwański, *Kodeks...*, s. 662.

¹³ S. Borowski, *Kodeks...*, s. 4-5.

¹⁴ *Diariusz Sejmu Ordynaryjnego pod zwiazkiem konfederacji generalnej Obojga Narodóww podwójnym postów składzie zgromadzonego w Warszawie od dnia 16 grudnia, Roku 1791 (!) wyd. A. Siarczyński, T. 1, Cz. 1, s. 235 i 242-243 oraz Gazeta Narodowa i Obca nr 2, z 5 stycznia 1791, s. 5.*

¹⁵ *Diariusz Sejmu...*, T. 1, Cz. 1, s. 262.

którym to rozwiązaniem optowali Stanisław August, Ignacy Potocki i Stanisław Małachowski, chcący w konspiracji przygotować tekst konstytucji, by uchwalić ją jednorazowym aktem)¹⁶ wystąpienia Sebastiana Dłuskiego i Józefa Czartoryskiego miały na celu z pewnością nie tylko rozpoczęcie prac nad nowym kodeksem, ale i zneutralizowanie przemówień opozycji domagającej się obrad nad formą rządu.

Kiedy powstał jeden projekt złożony z trzech pierwotnych trudno ściśle określić, musiało to mieć miejsce przed dniem 11 stycznia, gdyż na sesji 14 odbytej tego dnia istniał już jeden projekt firmowany nazwiskiem Sebastiana Dłuskiego¹⁷.

Pewne wątpliwości budzić może data umieszczona na projekcie Józefa Czartoryskiego – 4 *Januarii* 1790. Z pewnością chodzi o 4 stycznia ale 1791 czyli datę odczytania tegoż projektu na sesji 11. Rok bowiem wcześniej poseł wołyński przebywał jako przedstawiciel polski w Berlinie (od lutego 1789 do marca 1790 r.)¹⁸. Pomyłka mogła nastąpić na skutek mechanicznego wpisania w styczniu 1791 r. daty z roku poprzedniego, co często spotyka się i dzisiaj na przełomie lat.

Ostateczny projekt wyznaczenia deputacji do zbioru praw sądowych i ułożenia *codicis iudiciari* zawiera elementy pisma Józefa Czartoryskiego. W trakcie lektury porównawczej tych dwóch projektów wydobyć można dwa zbieżne fragmenty, których brak w pierwszym projekcie Sebastiana Dłuskiego.

Projekt Józefa Czartoryskiego	Projekt ostateczny
<i>Mając sprawiedliwość za najpryncypalniejszy filar</i>	<i>Powodowani zamiarem publicznego dobra, w którym sprawiedliwość za najszczególniejszy cel uznajemy</i>
[deputacja – W. Sz.] <i>najpierw zaczęła od urzędu trybunału, spraw potioritatis [potioritatis – W. Sz.] i granicznych o zabezpieczeniu kredytów sukcesji i preskrypcji</i>	[deputacja – W. Sz.] <i>najpierw projektu urzędu trybunałów, spraw potioritatis, granicznych i ubezpieczenia długów wygotowawszy.</i>

Nowym elementem projektu Józefa Czartoryskiego było powołanie Statutu Litewskiego jako podstawy opracowania przez wybraną deputację nowego prawa. Pominięto go w ostatecznej wersji projektu ułożonego w deputacji konstytucyjnej mającej dotyczyć całej Rzeczypospolitej, zapewne dlatego by nie

¹⁶ E. Rostworowski, *Legends and facts XVIII w.*, Warszawa 1963, s. 360; patrz także list Stanisława Augusta do posła polskiego w Petersburgu Augustyna Debolego z 8 stycznia 1791 r., J. Łojek, *Rok nadziei i rok klęsk 1791-1792*, Warszawa 1964, s. 23.

¹⁷ *Diariusz Sejmu...*, T. 1, Cz. 2, s. 25 oraz *Gazeta Narodowa i Obca*, nr 5, z dnia 15 stycznia 1791, s. 17 i 18.

¹⁸ PSB, T. 4, s. 280.

wywoływać separatyzmu litewskiego na forum sejmowym. Deputacja konstytucyjna dołożyła jednak fragment, który nie pochodzi z żadnego z trzech projektów pierwotnych – o miejscu działalności deputacji czyli Warszawie.

Józef Czartoryski jeszcze raz wystąpił na sesji styczniowej w roku 1791 w obronie projektu powołania deputacji mającej ułożyć nowe prawo. Mowa posła wołyńskiego z dnia 20 stycznia świadczy nie tylko o pięknej retoryce ale i o jego dojrzałości politycznej¹⁹. Mówca zdawał sobie sprawę z niedostatków, sprzeczności i zawiłości ówczesnie obowiązującego prawa. Postulował konieczność powołania deputacji kodyfikacyjnej natychmiast i to w ten sposób, iżby same osoby były wybrane na sesjach prowincjonalnych, a tylko ich wybór ogłoszony był w Izbie. Zapobiegłoby to zbędnym targom i przewlekłym debatom plenarnym.

Od zgłoszenia pierwszego projektu przez Seweryna Potockiego do wystąpienia Józefa Czartoryskiego w styczniu 1791 r. upłynęło 13 miesięcy. Faktyczny zaś wybór deputatów nastąpił dopiero w czerwcu 1791 r., a deputacja podjęła działalność we wrześniu 1791 r. Od pomysłu do początków jego realizacji upłynęło 20 miesięcy (!?).

3. Modernizacja pisowni materiałów została dokonana w oparciu o zasady ustalone przez Komisję Historyczną PAU w 1949 r., zawarte w *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do poł. XIX w.* (Wrocław 1953). Wszelkiego rodzaju dopiski czy skreślenia w tekście zaznaczone zostały przez przypisy literowe, a własne objaśnienia tekstu podane są w przypisach cyfrowych.

Tekst I Protokół sesji sejmowej 213 z dnia 28 grudnia 1789 r.

Rkps: AGAD Archiwum Sejmu Czteroletniego t. V, k. 506-506 v.

[506] Jp. Potocki, braclawski przemówił w tej treści: mówiłem przed kilku dniami¹, że trybunały dzisiejsze mam tylko za dogodny sposób wydarcia fortuny słabszemu przez możniejszego, a mówiłem to bez błędu, bo sam przypatrywałem się tym^a, które się w tych magistraturach praktykują. Widziałem, że w Regestrach wojewódzkich które co dwa lata tylko bywają wołane po 2000 wpisów znajduje się, a z czasem spodziewać się należy, że do kilkunastu tysięcy urosnie, nie wzmiankuję już nic o Regestrze Penaliu^b, bo każdy brać proporcją do tego, co mówię, łatwo może i wystawić sobie potrafi, jak ucierpi na tym prawo sprawiedliwość i uciśniony. Mówię uciśniony bo tego częstokroć wydarty majątek milionowych intrat właściciel w zbytkach

¹⁹ *Diariusz Sejmu...*, T. 1, Cz. 2, s. 152-153.

¹ Chodzi o wystąpienie Seweryna Potockiego na sesji sejmowej dnia 17 XII 1789 r. (sesja 207). Patrz AGAD, ASCz, t. V, k. 226-227v.

^a W tym miejscu jedno słowo nieczytelne.

^b W tym miejscu słowo *Panaliu* podkreślone.

zatopiony trwoni, gdy tymczasem ten szczupłego majątku dziedzic (który mu wydarto) z głodu umierać musi, a sukcesorowie jego i krewnie [506 v] nie znalazłszy się w stanie na terminu z wpisu przypadającym sprawy poparcia, albo płaszczyć się możniejszemu, albo zapomnieć o wydartym majątku i spadku swoim są przymuszeni. Temu bezprawiu, tej niesprawiedliwości i nieludzkości starać się trzeba zabiegać, bo inaczej nikt miernego majątku właściciel przed przemocą możniejszego zasłonionym nie zostanie. W tej ja myśli uformowałem projekt, który do przeczytania oddaję.

Czytał Jp. Sekretarz² projekt ten wyznaczający deputację, która by roztrząsnawszy w tej mierze dawniejsze prawa, niemniej zbawienne niektórych myśli swoje obywatelów zważywszy, projekt nowy korektury i ordynacji trybunałów na zapobieżenie opieszałości i innych licznych przeszkód w sądach doznawanych ułożyła, i pod rezolucją stanów w czasie najbliższym podała.

Tekst II Seweryna Potockiego, posła braclawskiego, projekt powołania deputacji dla przeprowadzenia zmian w *ordynacji trybunałów* oraz innych sądów

Rkps: AGAD Archiwum Sejmu Czteroletniego t. XV, k. 535.

[535] Nie chcąc przy ogólnej ^cwszystkich części poprawie Rządu na tym sejmie przedsięwziętej zapomnieć i o obmyśleniu sposobów ku lepszemu zabezpieczeniu i przyspieszeniu sprawiedliwości na której tyle każdemu zależy. Przeto My Król za zgoda Stanów wyznaczamy do tego dzieła deputowanych w liczbie NN. Równej z obu prowincyi koronnych. Którzy to ichnie deputowani pilnie dawniejsze w tej mierze prawa roztrząsnawszy, nie mniej tak od sejmujących jako i pozostałych po domach troskliwych o dobro krajów obywatelów gorliwie myśli sobie podane zważywszy; projekt nowy korektury i ordynacji trybunałów na zapobieżenie opieszałości i innych licznych przeszkód w sądach doznawanych ułożą i pod rezolucją naszą w czasie jak najbliższym poddadzą.

Tekst III Józefa Czartoryskiego, posła wołyńskiego, projekt do urządzenia sprawiedliwości w Koronie.

Rkps: AGAD Archiwum Sejmu Czteroletniego t. XV, k. 534.

[534]

4 Januarii 1790

Projekt do urządzenia sprawiedliwości w Koronie.

Mając sprawiedliwość za najpryncypalniejszy filar, ustanawiamy na urządzenie jej deputację, do której mianujemy z Senatu NN., ze Stanu Rycerskiego NN., a że chcemy użytkować z korzyści teje deputacyi zlecamy

² Jan Paweł Łuszczewski.

^c W tym miejscu w rękopisie słowa *wszystkich części* nadpisano.

jej, aby nie wgłębiając się zaraz w ogólności praw i w reformę ich, najpierw zaczęła od urządzenia trybunału, spraw potioritatis [potioritatis-W. Sz.] i granicznych o zabezpieczeniu kredytów sukcesyi i preskrypcyi, i aby nam na to najdalej za dziesięć niedziel najdokładniejsze podała projekta. Urządzenie zaś te całe ile możliwości do Statutu Litewskiego stosować będzie powinna.

